

Marijanca Ajša Vižintin

SLOVENSKE ROMSKE PRAVLJICE

Mladinska prozna dela slovenskih Romov stopajo na slovenski knjižni trg v večjezičnih in ilustriranih monografskih izdajah šele po letu 2005. V predstavljenih romskih ljudskih in avtorskih pravljicah so izpostavljeni tradicionalni in sodobni motivi, v sodobni kratki prozi pa vsebinsko sporočilo. Knjižne izdaje v enem od slovenskih romskih narečij ter prevodi v slovenščino ponujajo možnost spoznavanja romske književnosti in romsko-slovenskega medkulturnega dialoga.

Children's prose literature of Slovene Roma have only begun to appear in multilingual and illustrated monograph publications after 2005 on the Slovene book market. The author exposes traditional and contemporary motifs in the presented Roma folk and authorial fairy tales, along with conceptual messages in contemporary short prose. Book editions in one of the Slovene Roma dialects and translations into Slovenian offer the possibility of getting to know Roma literature and Roma-Slovene intercultural dialogue.

1 Uvod

V Evropi živi 10–12 milijonov Romov, največ v Bolgariji, Makedoniji, na Slovaškem, v Romuniji, Srbiji, na Madžarskem, v Turčiji, Albaniji, Grčiji in Španiji. Predniki današnjih evropskih Romov so zapustili Indijo med 11. in 14. stoletjem ter prišli v Evropo preko Perzije, Armenije, Male Azije (*Protecting the rights of Roma* 2011). Sodeč po najstarejših pisnih virih so bili Romi v Sloveniji že od 14. stoletja naprej (Štrukelj 2004: 25, Brizani 2000: 12, Horvat 2011: 59), a se, tako kot drugod, še vedno marsikje soočajo z diskriminacijo. Namen tega prispevka ni razprava o kompleksnem vprašanju položaja Romov v Sloveniji,¹ temveč predstavitev delčka iz bogate romske kulture: predstavljene so slovenske romske pravljice, ki so izšle v Republiki Sloveniji v knjižni obliki za (mladega) bralca v slikanicah in na dveh zgoščenkah, napisali/zapisali pa so jih večinoma Romi. Obravnavane knjižne izdaje so praviloma večjezične, ilustrirane in izdane pri enem od številnih slovenskih romskih društev.

¹ Več o tem: Brizani 2000: 5–32; Štrukelj 2004; Cigler, Bukovec 2006; Cigler, Bukovec 2007; Komac, Virga 2007; Šumi, Josipovič 2008; *Dvig socialnega ...* 2010; *Uspešno vključevanje ...* 2011; Šiftar 2011; Horvat 2011 idr.

Nemški folklorist Heinz Mode je izdelal klasifikacijo in analizo romskih pravlji. Naštel je 73 tipov romskih pravlji: več kot 50 jih je primerljivih z indijskim, 47 jih vsebuje značilnosti perzijsko-indijskih pravlji, ostale tipe lahko primerjamo s turškimi, balkanskimi in drugimi pravlji (Djurić, Horvat 2010: 20–21). Romske pravljice so zanimale evropske romologe že v 19. stoletju. »V Miklošičevem monumentalnem delu o kulturi in jeziku evropskih Romov so tudi mnoge pesmi in pravljice iz Bukovine.« (Štrukelj 2004: 247) Leta 1888 so ustanovili v Angliji društvo in glasilo *Journal of Gipsy Lore Society*, v katerem so začeli objavljati pravljice in drugo gradivo s področja romske kulture. Prvo zbirko romskih pravlji *Gypsy Folk Tales* je izdal Francis H. Groome leta 1899, sledile so zbirke pravlji transilvanskih (1886), poljskih (1930), srbskih (1933) Romov. Po drugi svetovni vojni so izšle zbirke romskih pravlji v Angliji in na Švedskem (1948), na Madžarskem (1960), Gradiščanskem (1953). V Sarajevu so izšle *Ciganske priče i legende u duhu i ruhu narodnih diralica* (1951), zbrala sta jih Aleksander Petrovič in Rade Uhlik. Slovenci smo dobili prvi izbor romskih pravlji evropskih zapisovalcev leta 1959, nekaj jih je z Balkana, tri so slovenske; pod naslovom *Ciganske pravljice* jih je zbral Niko Kuret (Štrukelj 2004: 247).

Danes živi v Sloveniji 7.000–10.000 Romov: med tradicionalno naseljene sodijo Romi v Prekmurju, na Dolenjskem, v Beli krajini in Posavju, na Gorenjskem Sinti; v večja mesta (Ljubljana, Maribor, Velenje, Celje idr.) pa so se v novejšem času priselili Romi iz drugih republik nekdanje Jugoslavije. Prihod slovenskih romskih skupin iz različnih smeri in njihova naselitev v Sloveniji sta imela posledično vpliv na narečje romskega jezika, ki ga govorijo: prekmursko, dolenjsko, gorenjsko in balkansko (Horvat 2011a: 103).² Jožek Horvat-Muc in Stanko Baranja (januar 2012)³ sta povedala, da obstajajo v Evropi že od leta 1990 težnje po standardizaciji enotnega romskega jezika. Ta bi bila seveda potrebna, a Rome in romologe čaka zahtevno delo, saj Romi samo v Sloveniji govorijo štiri različna romska narečja, kar se kaže tudi v knjižnih izdajah.

Knjižne izdaje v slovenskem in romskem jeziku vstopajo na področje mladinske književnosti v samostojni Republiki Sloveniji šele od leta 2005 naprej. V prispevku so predstavljene romske ljudske pravljice in izvirna mladinska prozna dela v monografskih izdajah (2005–2011), ki so jih zapisali/napisali slovenski Romi, ter dve zgoščenki v slovenskem in romskem jeziku.⁴ Večjezičnost gradiva priča o želji po medkulturnem stiku in postavlja romsko književnost v izrazito medkulturni položaj (primerjaj Grosman 2004). Književnost slovenskih Romov bogati slovenski kulturni prostor in obenem vabi k spoznavanju življenja Romov in romske kulture. »Vse zgodbe govorijo o ljudeh, o medosebnih razmerjih, človekovih težavah in njihovih razrešitvah in s pripovedjo bralcu omogočajo srečevanje z drugačnimi ljudmi ter vpoglede v njihova življenja, okoliščine, kulture.« (Grosman 2010: 43)

² Več o slovenskem romskem jeziku, začetnem in nadaljevalnem tečaju romskega jezika glej Horvat 2011a, 2011b.

³ Jožek Horvat-Muc je predsednik Zveze Romov Slovenije (ZRS), eden najbolj znanih slovenskih romskih aktivistov in (so)avtor številnih strokovnih romskih publikacij. Stanko Baranja je podpredsednik ZRS.

⁴ V razpravo ne vključujem romske dramatike in poezije, vredni pozornosti ob drugi priložnosti.

2 Metodologija

Raziskovalna pot do leposlovnega gradiva v romskem jeziku me je vodila od cobissa do knjižnic, od projekta *Strokovne podlage ... (2010–2011)* do nekaterih ustvarjalcev ali prevajalcev v romski jezik in na Zvezo Romov Slovenije (ZRS).⁵ Nikakor nisem želela samo pisati »o njih in o njihovi književnosti« – ampak sem želela stopiti v stik z Romi, se posvetovati in sodelovati z njimi. Z Rajkom Šajnovičem, Stojanom Hudorovcem & Tino Koščak (december 2011), Samanto Baranja, Stankom Baranjo, Moniko Sandreli in Jožkom Horvatom-Mucem (januar 2012) sem izvedla polstrukturirane intervjuje. Osvetlili so mi okoliščine nastajanja nekaterih knjig, me opozorili na publikacije, za katere nisem vedela, na številne dejavnosti, ki jih izvajajo romska društva širom po Sloveniji. Skupaj z njimi sem poskušala odgovoriti na naslednja vprašanja: Komu so namenjene knjižne izdaje, večinoma večjezične in ilustrirane? S katerim ciljem, namenom so bile izdane? Kaj se je v Sloveniji spremenilo, da so v zadnjih sedmih letih (končno) izšle knjižne izdaje za mladino v romščini?

Pri obravnavi romskih mladinskih proznih besedil sem se najprej odločila za delitev na izvirno romsko prozo in prevode v romščino,⁶ znotraj tega pa na vrste mladinske proze, čeprav obstajajo »različne definicije in klasifikacije zvrsti in vrst mladinske književnosti« (Blažić 2011: 18) in navkljub »zabrisanosti in drsnosti mej med vrstami« (Saksida 2001: 426). Blažičeva (2011: 19–20) deli pripovedništvo na pravljico, pripovedko, basen, legendo in realistično pripovedno prozo. Pravljico deli na ljudsko, klasično avtorsko (umetno) in sodobno (to pa na kratko in obsežno sodobno pravljico/fantastično pripoved); pripovedko in basen deli na ljudsko in avtorsko; realistično pripovedno prozo pa na kratko zgodbo v slikanici, zaporedje kratkih (zaključenih) zgodb in obsežnejše delo s poglavji (zaključena poglavja). Saksida (2001: 426–427) deli avtorsko mladinsko prozo na iracionalno/neresničnostno prozo (to pa na klasično pravljico, povedko in basen; živalsko pravljico; nesmiselnico; sodobno pravljico, kratko in daljšo, tj. fantastična pripoved) in na realistično/resničnostno prozo (to pa na pripoved s človeškimi osebami; živalsko zgodbo; avtobiografsko pripoved; zabavno/trivialno pripoved).

3 Romska ljudska in avtorska kratka proza

Med romsko ljudsko in avtorsko kratko prozo uvrščam štirinajst knjižnih izdaj v slikanicah in dve zgoščenki z romskim ljudskim slovstvom. Njihova skupna značilnost je večjezičnost.⁷

⁵ Na ZRS imajo bogato arhivsko knjižnico in knjige za podarjanje. Literatura, ki je izšla pri ZRS, je brezplačno na razpolago (http://www.zveza-romov.si/NOVA_LITERATURA,633,210,0.html, 27. 1. 2012).

⁶ V prispevku sem želela predstaviti tudi večjezične izdaje mladinske proze neromskih avtorjev, pri katerih je poleg slovenščine eden od prevodnih jezikov romščina. Gradiva je veliko, še več informacij sem dobila z intervjuji (poleg navedenih intervjuvancev še z Barbaro Hanuš, Živano Safran in Tatjano Vonta, ki so sodelovali pri večjezičnih izdajah), zato sem se odločila poleg obstoječega še za en članek.

⁷ Z eno izjemo, tj. Brush 2007, samo slovenščina.

- slovenščina in dolenska romščina: Šajnovič 2005, Brezar 2006, Gligič 2010, Brezar 2010;
- slovenščina in prekmurska romščina: *Kako so nastale gosli* 2006, Horvat 2007, 2009, 2010, 2011;
- slovenščina in balkanska romščina: Nezirovič 2007;
- slovenščina, dolenska in prekmurska romščina: Hudorovac idr. 2009;
- slovenščina, prekmurska romščina, madžarščina: *Kasandra* 2006;
- slovenščina, dolenska romščina, angleščina: Kerkoš 2008.

Glede na književne vrste delim gradivo v pet skupin: ljudske pravljice, basni in legende; avtorske klasične pravljice; sodobna/fantastična kratka pravljica; realistična kratka pripovedna proza s človeškimi osebami; živalska pravljica.

3.1 Romske ljudske pravljice, basni in legende

Brezarjeva (2006: 63) opiše v spremni besedi značilno prenašanje ljudskega slovstva iz roda v rod: »Romske pravljice sem zapisala po pripovedovanju svojih staršev, njim pa so jih povedali njihovi stari starši.« V prvem delu zbirke predstavi osem romskih ljudskih pravlji, basni in legend, prevedenih v slovenščino, v drugem delu zbirke pa v romščino prevede deset slovenskih belokranjskih pravlji. Med romskimi pravlji najdemo sledeče motive: revno in skromno življenje; otroci, ki jim zgođaj umrejo starši (*Romka in Rom*); čudežni pripomočki (*Čudežna palica*); nezemeljska bitja, med njimi večkrat vrag (*Zgodba o Romih in vragu*; *Vrag in Rom*; *Žival v hlevu*) – pri čemer Rom ponavadi s premetenostjo in poštenostjo premaga vrage – ali vile (*Vile ob potoku*); hudobna mačeha in nagrajena pastorkina dobrot (*Marjetica*); zmaga nad hudobnim kraljem (*Hudobni kralj*); trije bratje. Tudi med belokranjskimi pravlji, za katere Brezarjeva (2006) pojasni, da so iz knjige *Sto belokranjskih*,⁸ je ena z naslovom *Rom in vrag*.

»Najpogostejše se v romskih pravlji pojavlja hudič – Beng, bog – Devel ali pa živali, ki imajo dobre in slabe lastnosti [...], izstopa zmaga revnega Roma nad bogatim«, pojasnjuje motive v predgovoru Nezirovič (2007: 5). V zbirki izstopajo legende, ki pojasnjujejo, zakaj so Romi glasbeniki (*O ukradeni violini*), zakaj so Romi revni (*Reven Rom*), kako so nastali Romi (*Kako je nastal Rom*), zakaj se selijo (*Legenda o izvoru Romov ali zakaj se Romi selijo*). Ponovi se motiv o prebranih Romih, ki premagajo hudiča (*Romkinja Ajša in hudič*) idr. Podobno kot v ljudskem slovstvu drugih narodov najdemo tudi v romskem znan motiv o najmlajšem in najbistrejšem bratu (*Šest bratov*), ponavlja se pravljico število tri, motiv hudobnega kralja/cesarja, ki ne drži obljub in daje dodatne naloge ipd. Preseneča motiv žabe, ki se spremeni v deklico – v romski pravljici je žaba aktiven ženski lik, ki pripomore k zmagi poštenega, a revnega najmlajšega brata. Legenda *Romi gredo v mesto* na eni strani pojasnjuje, zakaj se nekateri Romi selijo, drugi ne več (razkol v plemenu zaradi ljubezni do Neroma in nestrinjanja dela plemena o ponovni selitvi), obenem pa je prilagojena slovenskemu okolju, saj se v lepo Rominjo Irfano zaljubi – Janez. Zasledimo nove motive: poleg ljubezni Rominje do Neroma zavedanje Romov o negativnem odnosu stalno naseljenih vaščanov do novih romskih prišlekov; odločitev romskega poglavarja, da si lahko hči sama izbere ženina, čeprav

⁸ Lojze Zupanc, 1966, *Sto belokranjskih*, Ljubljana, Mladinska knjiga.

je ta Nerom; spoštovanje mnenja starešin, ki se s to odločitvijo ne strinjajo, in zavedanje izločitve, če se njihova volja ne bo spoštovala. Izstopa pravljica *Romski pes*, ki izpostavlja pomen izobraževanja Romov ob hkratnem ohranjanju človeške toplote, vlogo posrednika pa odigra pes: »Pes se odloči, da ne bo spreminjal navade Romov, ampak jih bo nadgradil z znanjem. Tako je pes vsako jutro popeljal romske otročaje v šolo in to počne še danes.« (*Romski pes*, Nezirovič 2007: 31) Tej legendi sledijo še tri, vendar ni razvidno, ali gre za avtorski legendi in pravljico ali za zapis ljudskega slovstva:⁹ zakaj se živali v gozdu ne bojijo ljudi, zakaj volkovi gledajo v tla (*Prijazen lovec*), kako je nastala prva romska glasbena skupina (*Trije bratje*), pravljica o jeleni, ki žrtvuje svoj dar govora za blagostanje Roma (*Srečen dan*).

Romska pravljica *Kako so nastale gosli* (2006) je ena redkih, ki ni izšla pod okriljem enega izmed slovenskih romskih društev.¹⁰ Samostojna slikanica tematizira znane motive iz ljudskega slovstva: mati ne more zanositi; reven romski fant ostane brez staršev in se poda po svetu; kralj želi poročiti hčerko z moškim, ki bo naredil nekaj, česar ne zna nihče drug; mladi Rom pristane v grajski ječi, prikaže se mu kraljica vil Matuja in mu pomaga narediti gosli, s katerimi si pridobi kraljevo naklonjenost in roko njegove hčere.

3.1.1 Romske ljudske pravljice, legende in miti na zgoščenkah

Na zgoščenki *Legende in pravljice v romskem in slovenskem jeziku* (5, 2010) lahko prisluhnemo najstarejšim in najpopularnejšim romskim legendam, mitom (Djurić, Horvat 2010: 13–20) o nastanku sveta (*Kako je nastal svet, Ob začetkih sveta, Nebo in zemlja*), o nastanku ljudi, Romov (*Kako so nastali ljudje, Kako je nastal Rom*), o razlogih za razselitev Romov (*Romska dežela, Gan in Čen*).

Na zgoščenki *Pravljice v romskem in slovenskem jeziku* (6, 2011) so interpretirane pravljice, ki jih je zapisala Pavla Štrukelj (2004) ob etnološkem delu, opravljenem pri Romih med leti 1960–1970; ko je pripovedovalec povedal zgodbo v slovenščini, je bila ta pogosto krajša. Med motivi Pavla Štrukelj (2004) izpostavlja: dobre in slabe lastnosti živali; dobre in hudobne brate; človeka, ki je pametnejši od vraga; dobrega in revnega mladeniča, ki mu pomagajo mrtvi in vrag. V romskih pravljicah je precej humorja. »Nekatere so že napol pozabljene, vendar jim dodajo, kar se trenutno domisljuje. Konec pravljice je navadno srečen, vesel, humorističen ali pa konec pripovedi govori o dejanju, ki vzbuja zadrego in muzanje med poslušalci.« (Štrukelj 2004: 233) Besedilo *Bila je svatba* je basen o medvedu in lisici; *Povest o treh mladeničih* prinaša motiv o treh bratih (starejša dva sta hudobna, najmlajši pa pameten); *Povest o mlinu, Mali vrag in Huzar* vsebujejo motiv prebrisanega Roma in vraga, vragov, s to razliko, da tematizira *Huzar* Roma kot vojaka; v besedilu *Janči* Romu povrne dobroto mrtvec, *Siromak* pa razloži, zakaj so Romi revni.

⁹ »Pravljice napisala 13-letna [!] Sandra Nezirovič na delavnici – Raziskovanje romskih besed 3« (Nezirovič 2007: 33).

¹⁰ Izšla je pri Mladinski knjigi. Ena od ilustracij Suzi Bricelj iz romske pravljice *Kako so nastale gosli* (2006) krasi naslovnico pravljničnega koledarja Mladinske knjige za leto 2012. Pravljica *Kako so nastale gosli: ciganska pravljica* je bila objavljena tudi v reviji *Zvonček*, oktober 1935, 37/2, 33–34.

Priporočljivo bi bilo, da bi pravljljice iz romske ljudske zakladnice, ki jih v društvu Romani Union poskušajo približati (mladim) Romom in Neromom v zvočni obliki na zgoščenkah, izšle tudi v knjižni obliki (z ilustracijami), saj bi tako prišle do več uporabnikov in bralcev.¹¹ Do zdaj so bile te pravljljice objavljene le v strokovnih publikacijah (Djurić, Horvat 2010: 13–20, Štrukelj 2004: 234–246, Brizani 2000: 6–7¹²) – z izjemo nekaterih, ki jih najdemo pri Neziroviču (2007), in sicer: legendi *Kako je nastal Rom* ter *Gan in Čen* (slednji pod naslovom *Legenda o izvoru Romov ali zakaj se Romi selijo*) in pravljljica o *Revne Romu/Siromaku* (*Čoro Rom*).

3.2 Romske avtorske klasične pravljljice

Zbirka *Romske pravljljice* (Šajnovič 2005) bi bila lahko na prvi pogled zbirka romskih ljudskih pravljljic, vendar se je v intervjuju (Šajnovič, december 2011)¹³ izkazalo, da gre za pet avtorskih pravljljic. Izražajo bogato pripovedno moč, čeprav ne skrivajo spogledovanja z ljudskim slovstvom (npr. izpolnitev treh želja po dobrem dejanju, naselitev kače v otrokovo telo, človeški strah pred kačami, razumevanje živalskega jezika, poroka reveža s kraljevo hčerko, zaobljuba molku) ali celo pri Levstikovem *Martinu Krpanu* (*Kralj Brdavs in Rom Močni*). Poleg že znanih motivov iz romskih ljudskih pravljljic (revni Romi, poštenost in vztrajnost romskega človeka, vile, Rom premaga hudiča) prinašajo Šajnovičeve pravljljice tudi nove motive, npr. pravičnega romskega kralja, kraljice ter poudarek, da so bili Romi nepismeni (*Zdravilna roža*). V dveh pravljljicah izstopa kritika družbe, ki je izvajala nasilje nad Romi: »Vaši vojaki so mučili moje brate, posiljevali mlade sestre, naše domove sežigali in rušili, naše otroke pa obešali na kole. Kdo ste, da ste si nas upali mučiti in pobijati?« (*Kralj Brdavs in Rom Močni*, Šajnovič 2005: 8) in jim preprečevala izobraževanje, kajti nihče ni »smel učiti Romov pisati, brati in računati. Takšen je bil zakon. Če bi se izvedelo, da je nekdo učil Roma, je bil obsojen na smrt.« (*Zdravilna roža*, Šajnovič 2005: 16). Vendar pa je v Šajnovičevih pravljljicah – leta 2005 prvi med dvo- ali večjezičnimi knjižnimi izdajami z romskim jezikom na slovenskem knjižnem trgu – možno tudi sodelovanje med Romi in Neromi (npr. *Deklica in kača*).

¹¹ Pravljljice so zaradi nedostopnosti zgoščenk po knjižnicah težko dosegljive, meni so jih podarili na ZRS. Do zdaj je izšlo v zbirki šest zgoščenk; prve štiri prinašajo prevode neromskih pravljljic, peta in šesta romsko ljudsko slovstvo. V cobiss so do 19. 1. 2012 vpisane le tri zgoščenke.

¹² *Gan in Čen*, »ena izmed legend, ki govori o izvoru in prekletstvu Romov.« (Brizani 2006: 6)

¹³ Rajko Šajnovič je že 30 let aktiven borec za pravice Romov na Dolenjskem, ki si prav tako za služijo človeka vredne bivalne razmere in kvalitetno življenje. Poudarja pomen izobraževanja. Prej je živel v romskem naselju Šmihel v Novem mestu, zdaj živi z ženo Jovanko v bloku v Kočevju. Kritičen je do vseh, ki se spomnijo na Rome samo 8. aprila, ko je svetovni dan Romov. Med drugim je v dolenjsko romščino prevedel izbor Prešernovih pesmi (Prešeren 2006), biblijo za otroke (Wright 2011). Je izjemen zagovornik ohranjanja romskega jezika, romske kulture ter njunega posredovanja »civilom«/Neromom, k čemur prispeva s svojim delom kot romski aktivist, pisatelj, pesnik in prevajalec (Šajnovič, december 2011).

3.3 Romska sodobna/fantastična kratka pravljica

Slikanica *Most prijateljstva: pravljica v slovenščini, dolenski romščini in prekmurski romščini* (Hudorovac idr. 2009) se začne z motivom Motovilke (deklica reši iz jame dečka s pomočjo svoje dolge kite). Motiv se kasneje ne razvija več, pripomore pa k prijateljstvu med otrokoma z različnima maternima jezikoma (romščino in slovenščino). Otroka ustvarjata slovensko-romski slovar, si zaupata svoje strahove in življenjske cilje. Samanta Baranja (januar 2012)¹⁴ meni, da je najpomembnejše sporočilo te knjige ravno prijateljstvo med Romi in Neromi. Drugo vsebinsko sporočilo so njuni življenjski načrti, ki jih bosta lahko uresničila le z izobraževanjem (romski deček želi postati avtomehanik, kar pomeni, da bo končal poklicno šolo) in spremembami v slovenskem šolstvu (slovenska deklica želi postati učiteljica romskega jezika, kar je zaenkrat znotraj rednega slovenskega vzgojno-izobraževalnega procesa mogoče le v pravljici).

Štiri drobne knjižice *Marlenina skrita omara* (1–4, Horvat 2007, 2009, 2010, 2011) prinašajo zgodbe iz življenja pogumne deklice Marlene. Poleg pravljíčne omare, ki jo ima Marlena v svoji sobi, spoznamo pravljíčna bitja (škrat Gusti, Debeli Joško, petelin Franci, pošati idr.) in ljudi, ki stopajo v pravljíčni svet (Marlena, pisatelj, Smrekica, Bor) in jih Marlena rešuje. Kot vsi otroci se tudi Marlena sooča s pomanjkanjem časa (odraslim se mudi v službo, otrokom v šolo), na koncu pa Marlena svetuje: »Prijatelj je lahko kdorkoli. Starost, spol in rasa niso pomembni. Pomemben je vsak posameznik.« (Horvat 2010: 13)

Pravljico *Kasandra* (2006) so napisali otroci na ustvarjalnem taboru Kamenci 2005 pod mentorstvom Julije Sardelić. Otroci so dali domišljiji prosto pot in med seboj povezali (stereotipne) podobe o nekdanjem življenju Romov (dvanajst otrok, revščina, vedeževanje, brušenje nožev, popravljanje loncev), znane pravljíčne motive (neplodnost, zapuščeni otrok v košarici, poroka s princem), vplive katoliške vere (cerkev, Bog, Adam in Eva – imeni staršev posvojenega otroka, »izgon iz raja«, odpuščanje krivic). Presenetljiva (ali pa tudi ne) je vloga moža Adama, ki zapusti ženo Evo, a se po 18 letih vrne domov, nakar dobita otroka. Žena, ki je medtem ljubeče skrbela za posvojeno Kasandro, na zahtevo moža poslušno odslovi posvojenko – z živežem v culi (tudi znan motiv). Dvajsetletna Kasandra odide vdana v usodo v gozd, v katerem odmeva romska himna. S svojim plesom reši princa pred smrtjo pod medvedjo šapo, sledi poroka. Razumem, da so ustvarjali otroci (poleg že omenjenih vplivov verjetno tudi pod navdihom mehiških TV-limonad), a sprašujem se, če ne bi bilo otroške domišljije na ustvarjalnem taboru bolje usmeriti v preseganje stereotipov namesto v njihovo utrjevanje (o Romih, ženski podrejenosti, vdanosti).

¹⁴ Samanta Baranja je sodelovala pri knjigi *Most prijateljstva* kot prevajalka v prekmursko romščino. Je ena od pobudnic Romskega akademškega kluba (<http://www.romskiakademskiklub.si/>, 27. 1. 2012), ustanovljenega leta 2008, in ena od vodij romskega festivala kulture *Romano Čhon* (Romski akademski klub & Slovenski etnografski muzej & ZULK – združenje ustvarjalnih ljudi na področju kulture). Zaposlena je na Pedagoškem inštitutu in je sodelavka v projektu *Dvig socialnega in kulturnega kapitala v krajih, kjer živijo predstavniki romske skupnosti* (Inštitut za narodnostna vprašanja, <http://khetanes.si/>, 27. 1. 2012).

3.4 Realistična kratka pripovedna proza s človeškimi osebami

Naslov *Med dvema ognjema* (Brush 2007)¹⁵ prikazuje položaj dveh romskih otrok, ki redno hodita v šolo, pri čemer ju mati zelo podpira, a imata zaradi tega težave pri romskih in neromskih otrocih. Pri Romih obstajajo posamezniki, ki se jim zdi šolanje nepotrebno in izvajajo nad obiskovalci šole pritisk, pri Neromih pa sta v razredu prva obtožena, ko pride do kraje ali nesreče. Prikazana sta poguben vpliv sporov med odraslimi na odnose med otroki ter stiska neromskega otroka, ki ga Neromi izločajo zaradi prijateljstva z Romi. Zgodba se loteva precej perečih vprašanj in prispeva k razmisleku o posamezniku, ki je del neke skupnosti, a ima svoje razmišljanje.¹⁶ Zaključek je spodbuden: nesporazum je rešen, otroci pa so – na pobudo staršev – še naprej prijatelji.

Slikanica *Jagoda* (2008) opisuje življenje romske predšolske deklice Jagode.¹⁷ Starejši brat se vozi s kombijem v šolo, Jagoda se rada igra z žogo in zelenim dežnikom ali se vozi s kolesom. Ko se enkrat odpelje predaleč, jo gresta zaskrbljena mati in oče iskat. Poletje preživljajo ob reki in lovijo ribe, sicer pa oče in sosed zbirata železo in ga vozita v tovarno. Ko bo Jagoda večja, bo šla tudi ona v šolo. Delitev vlog v gospodinjstvu in očetova služba sta stereotipni podobi romskega življenja, spolnost je tabuizirana tako na začetku kot na koncu (»Ko me je mama prinesla iz gozda, mi je nadela ime po jagodi.« in »Ko bom zrasla, ko ne bo treba več v šolo, ker bo že mimo, bom nosila tak predpasnik kot moja mama in ne bom pozabila, da lahko prinesem novo, malo Jagodo iz gozda.«), vendar pa slikanica prinaša podobno ljubeče in skrbne romske družine. Materinstvo je na vrsti po končani šoli, otroci so dragoceni: »Oče in mama pravita, da so vse Jagode največje bogastvo na svetu!« (Kerkoš 2008, zaključna poved). Slikanica *Jagoda* je bila spodbuda tudi za druge podobne izdaje, npr. za slikanico *Most prijateljstva* (Hudorovac idr. 2009); obe imata na koncu romsko-slovenski slovar, vsebino s spoštljivimi odnosi dopolnjujejo tople ilustracije v domiselni kombinaciji otrok in profesionalnih ilustracij. Vsebinska nadgradnja je prenos spoštljivega in sodelujočega odnosa iz romske družine na odnos med romskim in neromskim otrokom.

Slikanica *Oba sva samo otroka* (Glgič 2010) prikazuje življenje dveh dečkov: romskega, ki živi na obrobju Trebnjega, in neromskega, ki živi v Trebnjem. Na vsaki strani je izpostavljena razlika v vsakdanu dečkov (njuni družini, počitnice, (ne)razumevanje učnega jezika v šoli, prostočasne dejavnosti, izobrazba in zaposlitev staršev ipd.). Avtorica v slikanici, ki ni umetnostno besedilo, bolj poudarja kot presega stereotipe. Proti koncu izpostavi prednosti, ki jih lahko romski otrok ponudi neromskemu: veliko družino, katere člani imajo čas, in učenje romščine.

¹⁵ Ko sem na simpoziju Obdobja 29: *Sodobna slovenska književnost: 1980–2010* predstavljala svoj članek (Vižintin 2010a), je Dragica Haramija opozorila na psevdonim Ann Brush = Ambrus (!). Kasneje mi je posredovala informacijo o avtorici Sabini Koželj Horvat (<http://sabinakhorvat.blog.hr/>, 27. 1. 2012), ki se skriva pod tem psevdonimom, za kar se ji najlepše zahvaljujem. Psevdonim do 27. 1. 2012 v cobissu še ni razrešen.

¹⁶ Primerjaj: »Romov se ponavadi [!] ne predstavlja kot posamezne akterje, temveč kot neko monolitno skupino, ki je povsem homogena. Kadar se kaj zgodi, se to negativno dejanje pripiše celi skupini.« (Cigler, Bukovec 2006: 20)

¹⁷ Slikanico *Jagoda* (Kerkoš 2008) dopolnjuje priročnik, ki se osredotoča na neliterarne dejavnosti, vezane na »spoštovanje človekovih pravic in drugačnosti, teme, ki prevevajo celotno zgodbo o Jagodi.« (Božič 2009: 3)

Otroka se drug drugemu opravičita, si podata roke in sprejmeta svojo različnost. Tudi v tej poučni slikanici se gradi most prijateljstva, podobno kot pri Hudorovacu idr. (2009), pri čemer se romski in neromski otrok ne srečujeta v (pravljичnem) gozdu, ampak v vsakdanjem življenju, ki je soočeno črno-belo.

3.5 Živalska pravljica

Brezarjeva zbirka kratkih zgodb o ljudeh in živalih (2010) je preplet različnih vrst, vendar v večini kot književne osebe nastopajo živali. V zbirki s preprostimi in kratkimi besedili najdemo personificirane živalske zgodbe (*Zajček Kratkouhec*, *Sinička*, *Žrebiček Ričko*), pravljice o življenju Romov in njihovem sobivanju z živalmi (*Rom in jež*, *Živel je reven deček*, *Koza*, *Medvedek*, *Deček se je izgubil*) – in sodobno pravljico *Božiček* o dečku, ki ni verjel v Božička, dokler se mu niso izpolnile tri želje.

4 Vprašanje naslovnika in romskega jezika

V nekaterih obravnavanih slovensko-romskih knjižnih izdajah je v spremnih besedah pojasnjeno, komu so namenjene večjezične in ilustrirane knjižne izdaje ter čemu so bile izdane. Nezirovič (2007: 5) piše, da je poskušal zbrati »nekaj že skoraj pozabljenih romskih legend in pravljič,« Brezarjeva (2006: 63) navaja:

S to knjigo želi naše društvo približati romske pravljice slovenskim otrokom, slovenske pa romskim. Kakor mi je znano, Romi bolj slabo poznajo slovenske pravljice, slovenski otroci pa doslej sploh niso nič vedeli o naših. Vladalo je mišljenje, da mi sploh nimamo pravljič. Ta knjiga naj bi pripomogla k boljšemu poznavanju obeh kultur. Pripomogla naj bi tudi k širjenju branja med Romi.

»Ko sem bila jaz v šoli in nisem razumela slovenskega jezika, nisem imela nikogar, na katerega bi se obrnila,« (Milharčič Hladnik 2011: 20) opisuje svojo izkušnjo Nataša Brajdič Slivšek. O podobni izkušnji pripoveduje Hudorovac (december 2011): ko je prišel v prvi razred, ni znal slovensko, zato je prvi razred ponavljal. Hudorovac in Koščakova (december 2011)¹⁸ sta povedala, da so slikanico *Most prijateljstva* (Hudorovac idr. 2009) ustvarjali predvsem z mislijo na romske prvošolce, ki ob vstopu v šolo ne znajo slovensko. V knjigi zapisan romski jezik da otrokom občutek, da je romski jezik cenjen, v podporo jim je romsko-slovenski slovarček; pomembne so ilustracije: otroci so dodatno motivirani, da vzamejo knjigo v roke, saj so ponosni na (svoje) otroške risbe, vključene v knjigo. Izpo-

¹⁸ Stojan Hudorovac je od leta 2011 predsednik društva Romi gredo naprej/Roma džan angle v Grosupljem. Njegova prva ideja je bil romsko-slovenski slovarček. Tina Koščak je prostovoljka, vodja številnih ustvarjalnih delavnic za predšolske romske otroke in pobudnica za prijave na projekte, na katerih društvo pridobiva finančna sredstva. Njena ideja je bila izdati pravljico, slikanico. Združila sta idejo in s pomočjo še dveh avtorjev, to sta Brendi Bajt (na naslovnici je napačno zapisano Sambi Bajt, prišlo je do napake, je opozoril Stojan Hudorovac) in Jasmin Hudorovac. Sodelovala je tudi učiteljica Janja Pečelin, zaposlena na Osnovni šoli Louisa Adamiča Grosuplje, ki je ustvarjala ilustracije z romskimi otroki v podaljšanem bivanju; besedilo je literarizirala Nejka Omahen. Romsko besedilo je pregledala Dušica/Dušanka Balažek, romska svetnica v Novem mestu.

stavljata težave s prevodom v dolensko romščino, ki se od vasi do vasi razlikuje. Poleg ozaveščanja ljudi o razlikah med prekmursko in dolensko romščino ter standardizacije romskih narečij priporočata še izdajanje slovarjev in mladinskih del v obeh romskih narečjih, s čimer se strinja tudi Šajnovič (december 2011); vsi trije govorijo o dolenskem in prekmurskem narečju, o ostalih ne.

Na Dolenskem je romski jezik v vsakdanji komunikaciji v družinah prisoten, v Prekmurju pa je, opozarja Samanta Baranja (januar 2012), proces ravno obraten: veliko romskih družin je doma opustilo romščino in govori slovensko. Prekmurški Romi so se začeli zavedati, da sta romski jezik in kultura v Sloveniji ogrožena, zato poskušajo načrtno ohraniti romski jezik, da ne bi izumrl. Skrb za ohranitev romskega jezika v Prekmurju izražajo tudi Horvat, Sandrelijeva in Stanko Baranja (januar 2012), ki bolj kot k večjezičnim knjižnim izdajam težijo k standardizaciji enotnega romskega jezika. Sandrelijeva (januar 2012)¹⁹ pri knjižnih izdajah opozarja, da je potrebno delati kvalitetno: »Knjige ostanejo, iz njih se bodo zanamci lahko učili in nadgradili naše delo. Pred 20 leti nismo imeli ničesar, hodili smo se učiti v tujino – zdaj imajo bogato zbirko romskih publikacij in publikacij o romskem jeziku, kulturi, zgodovini.«

Po mnenju Hudorovaca (december 2011) je toliko knjižnih izdaj v zadnjih letih izšlo zato, ker je prišlo do večjega sodelovanja med Romi in Neromi, veliko Romov se izobražuje, so zaposleni. Šajnovič (december 2011) pove, da Romi niso želeli »deliti« svojega jezika z Neromi, tudi zaradi strahu, da bi bili zaradi njegove uporabe kaznovani, zasmehovani,²⁰ zato je bil v preteklosti Rom, ki je sodeloval z Neromi, izločen iz romske skupnosti. Meni, da je sodelovanje med Romi in Neromi, znanje tako maternega jezika (romščine) kot jezika okolja (slovenščine) in spoznavanje obeh kultur edina možna pot za skupno življenje.

5 Zaključek

Romske legende razlagajo, kako je nastal svet, zakaj se Romi selijo in zakaj so revni. Romske ljudske pravljice opisujejo življenje revnih, a premetenih Romov, ki uženejo celo samega hudiča, sobivanje z živalmi in vilami, modrost najmlajšega brata. Nekatere klasične avtorske pravljice vsebujejo kritiko družbe, ki je izvajala nasilje nad Romi in jim preprečevala opismenjevanje. Sodobna kratka proza prinaša motive ljubeče romske družine, izpostavlja sodelovanje med Romi in Neromi ter težave pri vzpostavljanju stikov. Kvaliteta književnih besedil slovenskih romskih ustvarjalcev je različna, kar je značilno tudi za druge slovenske

¹⁹ Monika Sandreli je voditeljica oddaje *So vakeres?/Kaj govoriš?*, oddaje v romskem in slovenskem jeziku, ki je na sporedu vsak drugi petek ob 15.40 na RTV SLO 1 od 28. 3. Od leta 2003 je urednica ROMIC-a, Romskega informativnega centra, v katerem je studio Radia Romic, v njem ustvarjajo časopis ROMANO THEM/SVET ROMOV, zbornike in časopis ROMANO NEVIJPE, tu je zbrana vsa literatura o Romih in aktualne informacije (<http://www.rromic.com>, 27. 1. 2012). Monika Sandreli je tudi urednica didaktične revije za otroke *Mini multi*, ki jo izdaja društvo Romani Union od leta 2010 (Monika Sandreli, januar 2012).

²⁰ Prepoved uporabe romskega jezika je bil v preteklih stoletjih pogost ukrep v Evropi, primerjaj Šiftar 2011.

avtorje.²¹ Priporočala bi lektoriranje izdanih besedil, umetnostnih in neumetnostnih, saj je škoda, da se bralec med branjem ustavlja ob nepotrebnih pravopisnih in slogovnih napakah. Na isto težavo opozarjajo tudi poznavalci romskega jezika (Sandrelj, Horvat, Samanta Baranja; januar 2012) in svetujejo, da bi romsko besedilo pred izdajo pregledalo več ljudi, ki govori isto romsko narečje. Vsekakor bi bile potrebne tudi nadaljnje raziskave romske književnosti in romskega jezika.

Na odnose med pripadniki romske in neromske skupnosti ter na knjižne izdaje vplivajo tudi evropske smernice,²² kongresi, dejavnosti Romov in romskih društev (monografske in serijske publikacije, radio, muzej, posveti, festivali, projekti idr.). Razvijajoč svojo medkulturno kompetenco (primerjaj Lukšič Hacin, Milharčič Hladnik, Sardoč 2011; Vižintin 2010b) se torej spreminjamo tako Romi kot Neromi. Z leposlovnimi večjezičnimi knjižnimi izdajami in strokovnimi publikacijami v slovenščini gradijo slovenski Romi most prijateljstva²³ pri spoznavanju romske kulture, jezika, književnosti – ki je tudi slovenska književnost. Ponujajo nam možnost medkulturnega dialoga in medkulturnih stikov, skupnega soustvarjanja našega družbenega in kulturnega prostora. Smo evropski Neromi pripravljeni sodelovati?

Viri (slovenska romska književnost)

Madalina Brezar, 2006: *Belokranjske in romske pravljice*. Lokve pri Črnomlju: Kulturno društvo Vešoro.

Srečko Brezar, 2010: *Šošoro ka le hine tiknona/Zajček kratkouhec: kratke zgodbe o ljudeh in živalih*. Črnomelj: Kulturno romsko društvo Vešoro.

Ann Brush, 2007: *Med dvema ognjema*. Šmarješke Toplice: Stella.

Miljana Gligič-Mikica, 2010: *Oba sva samo otroka/Duj hinjam samo chavora*. Trebnje: Romsko društvo Romano drom.

Romeo Horvat-Popo, 2007: *Marlenina skrita omara/Marlenakro gurudo maurijmo*. Murska Sobota: Romsko društvo Romani union.

Romeo Horvat-Popo, 2009: *Marlenina skrita omara 2/Marlenakro gurudo maurijmo 2*. Murska Sobota: Romsko društvo Romani union.

Romeo Horvat-Popo, 2010: *Marlenina skrita omara 3/Marlenakro gurudo maurijmo 3*. Murska Sobota: Romsko društvo Romani union.

Romeo Horvat-Popo, 2011: *Marlenina skrita omara 4/Marlenakro gurudo maurijmo 4*. Murska Sobota: Romsko društvo Romani union.

Stojan Hudorovac idr., 2009: *Most prijateljstva/Mosto prijateljstvo/Pejtašaugorski phurt*. Grosuplje: Drštvo Rome gredo naprej/Roma džan angle; Šmarje-Sap: Buča.

²¹ O tem priča npr. nagrada zlata hruška, s katero poskušajo v Mestni knjižnici Ljubljana, Pionirska – center za mladinsko književnost in knjižničarstvo v sodelovanju z različnimi strokovnjaki in ustanovami s področja mladinske književnosti in knjižničarstva (<http://www.mklj.si/index.php/projekti/nacionalni-projekti/zlata-hruska>, 27. 1. 2012) opozoriti na (redke) kvalitativne mladinske knjige.

²² Npr. organizacija 47 držav Svet Evrope, http://www.coe.int/t/dg3/romatravellers/default_en.asp, 27. 1. 2012.

²³ Metafora je seveda sposojena iz publikacije *Most prijateljstva* (Hudorovac idr. 2009).

Legende in pravljice v romskem in slovenskem jeziku 5 [Zvočni posnetek]/*Paramistja te phukavibja andi Romani te andi Gažikani čhib* (Sar ulu u vilagu/Kako je nastal svet, Vašu kazdetu vilagoskru/Ob začetkih sveta, U vilagu te i phuv/Nebo in zemlja, Sar ule u manuša/Kako so nastali ljudje, Sar ulu u Rom/Kako je nastal Rom, I Gan te u Čen/Gan in Čen, Romani phuv/Romska dežela), 2010. Murska Sobota: Romani Union.

Kako so nastale gosli: romska pravljica/Sar uli i hegeduva: romani paramistja, 2006. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Kasandra: romska pravljica, 2006. Kamenci: Romsko društvo Romano Pejtaušago; Murska Sobota: Eurotrade print.

Sara Kerkoš, 2008: *Jagoda*. Krško: Društvo zaveznikov mehkega pristanka; Ljubljana: Amnesty International Slovenije.

Slobodan Nežirović (ur.), 2007: *Romske pravljice in pesmi/Romane paramiče taj đilja*, 2007. Velenje: Romsko društvo Romano vozo.

Pravljice v romskem in slovenskem jeziku 6 [Zvočni posnetek]/*Paramistja andi Romani te andi Gažikani čhib* (Sinja bijav/Bila je svatba, Phukavibe palu trin raukle/Povest o treh mladeničih, Phukavibe palu munari/Povest o mlinu, Janči/Janči, Tinku beng/Mali vrag, Huzar/Huzar, Čoro Rom/Siromak), 2011. Murska Sobota: Romani Union.

Rajko Šajnovič, 2005: *Romske pravljice/Romane vištorje*. Novo mesto: Goga.

Literatura in drugi viri

Milena Mileva Blažič, 2011: *Branja mladinske književnost: izbor člankov in razprav*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.

Kristina Božič, 2009: *Jagoda: priročnik za izvedbo delavnic ob slikanici Jagoda*. Ljubljana: Amnesty International Slovenije.

Imer Brizani - Traja, 2000: *Le ostanite, Romi gredo!* Celovec: Mohorjeva.

Tina Cigler, Branka Bukovec (ur.), 2006: *Romi: med medijsko in dejansko podobo/The Roma: between media image and reality*. Novo mesto: Društvo za razvijanje prostovoljnega dela.

Rajko Djurić, Jožek Horvat - Muc, 2010: *Zgodovina romske književnosti*. Murska Sobota: Zveza Romov Slovenije, Romani Union.

Meta Grosman, 2004: *Književnost v medkulturnem položaju*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Meta Grosman, 2010: Srečanje z drugim in drugačnim ob knjigi, filmu, poslušanju. *Otrok in knjiga* 78/79. 43–50.

Mirjam Milharčič Hladnik (ur.), 2011: *IN – IN: življenjske zgodbe o sestavljenih identitetah*. Ljubljana Založba ZRC, ZRC SAZU.

Jožek Horvat - Muc, 2011a: *Romska skupnost v Sloveniji: zgodovina in kultura Romov*. Murska Sobota: Zveza Romov Slovenije, Romani Union.

Jožek Horvat - Muc, 2011b: *Romski jezik – osnova za razumevanje zgodovine in kulture Romov*. Murska Sobota: Zveza Romov Slovenije, Romani Union.

Miran Komac, Romeo Virga (ur.), 2007: *Social inclusion of Roma: stories from Finland, Slovakia, Slovenia and Portugal*. Ljubljana: Institute for ethnic studies; Murska Sobota: Regional Development Agency Mura.

Marina Lukšič - Hacin, Mirjam Milharčič Hladnik, Mitja Sardoč (ur.), 2011: Medkulturni odnosi kot aktivno državljanstvo. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

France Prešeren, 2006: *Džilavani buti i džilava: izbirimbe/Poezije in pesmi: izbor*. V Ljubljani: Karantanija.

Protecting the rights of Roma, 2011. Dostopno na: http://www.coe.int/AboutCoe/media/interface/publications/roms_en.pdf (24. 12. 2012).

Igor Saksida, 2011: Mladinska književnost. V: Jože Pogačnik idr. (ur.): *Slovenska književnost III*. Ljubljana: DZS. 403–468.

Strokovne podlage, strategije in teoretske tematizacije za izobraževanje za medkulturne odnose ter aktivno državljanstvo, (1. 1. 2010–31. 8. 2011). Dostopno na: <http://www.medkulturni-odnosi.si/>, 27. 1. 2012).

Irena Šumi, Damir Josipovič, 2008: Avtohtonost in Romi: k ponovnemu premisleku načel manjšinske politike v Sloveniji. *Dve domovini: razprave o izseljenstvu/Two Homelands: migration studies*. 28. 93–110.

Pavla Štrukelj, 2004: *Tisočletne podobe nemirnih nomadov: zgodovina in kultura Romov v Sloveniji*. Ljubljana: Družina.

Vanek Šiftar, 2011: Že dolgo so med nami – a smo še daleč vsaksebi. Mladen Tancer (ur.), 2011: *Dr. Vanek Šiftar – slovenski romolog: ob devetdesetletnici rojstva in desetletnici smrti (1919–1999–2009)*, 2011. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja; Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija; Murska Sobota: Svet romske skupnosti Republike Slovenije. 125–134.

Uspešno vključevanje Romov v vzgojo in izobraževanje, 2011. Murska Sobota: Zveza Romov Slovenije.

Marijanca Ajša Vižintin, 2010a: Podobe priseljencev in etničnih skupnosti v sodobni slovenski mladinski književnosti. Alojzija Zupan Sosič (ur.): *Sodobna slovenska književnost: 1980–2010*. V Ljubljani: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 363–369.

Marijanca Ajša Vižintin, 2010b: Medkulturno izobraževanje in medkulturna občutljivost. *Dve domovini: razprave o izseljenstvu/Two Homelands: migration studies*. 32. 139–150.

Sally Ann Wright, 2011: *Biblija vašu čhavora*. Ljubljana: Družina.

Intervjuji

Samanta Baranja, januar 2012, Murska Sobota.

Stanko Baranja, januar 2012, Murska Sobota.

Jožek Horvat-Muc, januar 2012, Murska Sobota.

Stojan Hudorovac & Tina Koščak, december 2011, Grosuplje.

Monika Sandreli, januar 2012, Murska Sobota.

Rajko Šajnovič, december 2011, Kočevje.